

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

„ПЕРВОЕ СЕРБСКОЕ ВОССТАНИЕ 1804—1813 гг. И РОССИЯ.“ Книга первая. 1804—1807.

Академия наук СССР и Сербская наук и искусств, „Наука“, Москва 1980, стр. 480

Српски устанак 1804—1813. године представља изванредан догађај за балканску и изузетно значајан за европску историју почетка XIX вијека. До њега је дошло у вријеме великих катаклизми и метаморфоза у Европи, тижно повезаних са великом француском револуцијом и ратовима Наполеона Бонапарте.

У својим оцјенама овог устанка историчари-марксисте се ослањају на добро познату Енгелсову мисао у којој он карактерише „српску револуцију“ као изузетно важну.¹ Познати представник савремене југословенске историјске науке, академик САНУ и инострани члан АН СССР Васа Чубриловић сматра да је први српски устанак одиграо улогу буржоаско-демократске револуције.² Нијесу сви истраживачи овог устанка у СФРЈ и у Совјетском Савезу сагласни са таквом оцјеном, али нико не одриче да је први српски устанак

имао изванредно важне последице за све народе и народности у оквиру савремене Југославије и да је управо био почетак економског, националног и политичког, као и друштвеног и културног развоја Србије у XIX и XX вијеку. Разматрајући развој историографије о првом српском устанку у последњих 150 година, неизбјежно се долази до закључка да је главна препрека за дубоко и свестрано његово изучавање била и још остаје оскудност историографске базе. Као што је познато, послје деветогодишње херојске борбе устанак је сурово угушен од стране турске војске, па зато и нема писмених извора о дјелатности устаничке Србије. Основна маса података из тога времена о устанку налази се у архивима великих сила, у првом реду Русије, Аустрије и Француске. То су добро схватили историчари који су се бавили устанком, и зато су уложили доста напора за проналажење и публиковање извора о њему. Још 1904, дакле 100 година послје устанка, М. Гавриловић је издао материјале из париских архива³, а 1935. до 1977. године А. Ивић је штампао два тома материјала о првом српском устанку

¹ „Када је 1804. године избила српска револуција (подвукао — В. К) Русија је одмах узела под заштиту побуњену „рају“ и, помажући их у два рата, гарантовала јој, са два договора, независност у унутрашњим питањима.“ (К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., 2-е изд., т. 9, с. 32)

² В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1958; *Исти*, *Српска револуција 1804—1815. године*. У књизи „Историја Београда, том 2, Београд 1974. Види такође и предговор овом издању.

³ М. Гавриловић, *Исписи из париских архива. (Грађа за историју првог српског устанка)*, Београд 1904.

из бечких архива⁴. У самој Србији одређена сазнања и резултате у истраживању извора извео је Р. Перовић, који је припремио штампане аката и писама на српском језику о првом српском устанку, а прва књига изашла је тек 1977. године.⁵

Сљедеће године у издању „Науке“ изашла је и прва књига двотомног зборника „Први српски устанак 1804—1813. године и Русија“, као резултат заједничких напора научника Одјељења историјских наука САНУ и Института за славистику и балканистику АН СССР. Иницијатори издања на које се осврћемо били су познати научници двију братских земаља — југословенски историчар академик В. Чубриловић и совјетски историчар — славист професор С. А. Никитин, који су и одговорни редактори прве књиге овог двотомног зборника.⁶

У предговору за издање које су потписали главни редактори с правом се каже да је за разлику од до тада изданих руских извора о првом српском устанку „чешће и више него било гдје овај материјал саздан на основу само једног архива (архива Министарства иностраних послова или пак војних архива)“. Даље се каже: „Ово издање припремљено је као резултат истраживања у разним архивима, како у централним тако и локалним. Ова публикација први пут даје систематски избор основних руских докумената, који карактеришу најважније моменте у руско-српским односима тога периода“. Прва књига обухвата период од почетка устанка 1804. године до руско-турског примирја у Слободзиу 1807. године.

⁴ А. Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, Београд 1935—1977, том X—XI.

⁵ *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*. У редакцији Р. Перовића, Београд 1977, књ. I, 1804—1808.

⁶ Осим њих у редакциони одбор су ушли: са совјетске стране — В. П. Грачев, Ф. И. Долгих, В. И. Мазајев, К. Н. Миронова, Ј. П. Наумов, Ј. А. Писарев, Н. П. Данилова као одговорни секретар; са југословенске стране — С. Гавриловић, К. Цамбасовић, Д. Јанковић, Н. Мацаровић, П. Милосављевић, В. Павићевић, Р. Самарцић и, као одговорни секретар — Н. Мацаровић.

У првом тому налази се 329 докумената, чији се највећи дио први пут штампа. Поново је штампан само 41 документат а од раније дјелимично публикованих — 25 докумената. Поновно издавање ових докумената углавном је мотивисано њиховом великом важношћу.

Ову публикацију о првом српском устанку немогуће је посматрати независно од до сада познате публикације докумената „Спољна политика Русије XIX и почетка XX вијека“, која је већ добила велико признање у Совјетском Савезу и ван њега. Ову публикацију припремила је и издала Комисија за издавање дипломатских докумената при Министарству иностраних послова СССР-а. Она одражава најважније аспекте спољне политике Русије у међународним односима, на чијој основи се развијао и први српски устанак. У тој публикацији налази се доста докумената о првом српском устанку.

Археографска обрада докумената овог зборника извршена је по правилима за издавање историјских докумената који важе у СССР-у. Сви документи у потпуности се штампају језиком оригинала. Документима на француском језику приложен је и руски превод. Документи у зборнику су сврстани по хронолошком принципу, снабђени редакторским заглављем и у случају неопходности — нужним коментарима. У прилозима се налази списак искоришћене литературе, списак публикованих докумената, географски, именични и термилошки рјечник и индекс.

Садржај зборника одређен је његовим називом — „Први српски устанак и Русија“. Динамику развоја руско-српских односа 1804—1807. године карактеришу сљедећи подаци: За 1804. годину у зборник су ушла 33 документа, за 1805. годину 83, за 1806. годину 76 и за 1807. годину 136. На тај начин у току четири године број докумената је четвороструко нарастао а тиме се одражавају и битна свој-

⁷ *Внешняя политика России XIX и начала XX века*. Сер. I, Госполитиздат, том I—V, 1961—1967.

ства ондашњег развоја српско-руских веза.

Материјали објављени у овом зборнику показују и доказују да је од самог почетка Русија показивала непоколебиву подршку устанку Срба у Београдском пашалуку: у првој етапи до краја 1806. године — тајно, а од 1807. године — јавно, као савезничкој снази у руско-турском рату 1806—1812. године. Таква позиција петроградске владе произлазила је из традиционалних тежњи руске дипломатије на Балкану, усмјерених на свесрдну подршку својим јединовјерцима и јединоплеменицима. Како свједоче материјали овог зборника, руска политика у српском питању 1804—1806. године одређена је признавањем неопходности да се устаничким Србима укаже сва могућа помоћ у условима чувања мира са Турском, а од 1806. до 1812. године руска војска се заједнички борила са српским устаницима противу Османске империје. У току читавог устанка Русија је пружала устаницима знатна новчана средства, оружје и муницију, помагала њихова настојања дипломатским средствима. Потпуно су у праву аутори предговора ове публикације када тврде да „ништа слично није радила а чак ни обећавала ниједна друга европска влада“.⁸ Из докумената који се налазе у овом зборнику са свом очевидношћу се види да без те помоћи и подршке Русије српски устаници не би могли издржати девет година непрестане борбе са својим противницима, у току које су избуне против дахија изведене 1804. године прерасли у свенародни рат читавог становништва Србије са Османском империјом (1805—1806) за национално и социјално ослобођење и стварање своје државе.

Материјали који се објављују у првом тому пружају много новог за рјешавање важних питања која се односе на карактер не само руско-српских односа већ и самог устанка. Ограничени простор овог приказа не дозвољава да се подробније зауставимо на садржају овога рада, па се зато за-

уостављамо само на двије-три најважније карактеристике: конвенцију Паулучи — Карађорђе, Ичков мир и социјални програм устанка.

Под број 260-а у Зборнику (стр. 386—187) први пут је штампан оригинал документа, познатог под именом „Конвенција Паулучи — Карађорђе“, који се врло често интерпретира у литератури управо као својеврстан савезнички уговор између Русије и устаничке Србије. Штампане оригинала овог интересантног документа, снабђеног солидним редакторским коментаром, дозвољава да се у цјелини схвате његова права суштина и значење. Карактер документа не дозвољава никакву сумњу о томе да овдје није ријеч о договору, већ о излагању у 13 тачака молби и жеља српскога народа, формулисаних у војном логору близу Неготина, гдје се налазила руска војска под командом генералмајора И. И. Исаела и српски устанички одреди под командом врховног војода Карађорђа и команданта Неготинске Крајине М. Стојковића, који су заједно са представницима Правителствујућег савјета српског и И. Гагићем и потписали овај докуменат 28. јуна 1807. године после разговора који су имали међу собом и посебно са представницима руског Министарства иностраних дјела на челу са маркизом Ф. О. Паулучим. О томе тичко и јасно говори преамбула документа која гласи: „Разговори који су се одвијали између вође славно-српског народа Георгија Петровића Црног и његовог императорског величанства пуковника, маркиза Паулучи, који је послан од стране његовог високопревосходитељства господина генерала од инфантерије министра иностраних послова и разних ордена кавалјера и др. Андреа Будберха“⁹. Даље слиједи 13 тачака у којима су изложене молбе и жеље српскога народа. Закључне ријечи документа гласе: „све овдје поменуте тачке су нама неопходне а остале које ћемо ми касније изложити, јер их не можемо знати (подвукао — В. К.), најпонизније молимо и упућујемо

⁸ *Первое сербское восстание . . .*, 7.

⁹ Исто, 386.

их штедрој и великој милости као оца његовог императорског величанства, свемилостивог нам заштитника и покровитеља Александра Првог¹⁰, молећи га да схвати да нема никакве сумње о томе да се овдје говори о *једностраном* акту. Српска страна није знала како ће се руски цар одијети према њиховим молбама и које „остале тачке“ (које они нијесу знали) треба да допуне ових 13 које су изложили. Руковођен врло разумљивим разлозима Александар I није сматрао могућим да испуни нереалне српске молбе, па је докуменат који су српски руководиоци упутили у Петроград остао неријешен. На жалост, о томе се ништа не говори у коментару, као што се ништа не говори ни о томе да управо о овом документу постоји специјални чланак С. А. Никитина.¹¹

Све што смо до сада рекли о карактеру документа ипак не умањује његову велику важност, првенствено за разјашњавање програма и захтјева српскога народа који се био подигао на свеопшти оружани устанак за своју слободу и независност. Управо у овом документу изражена је суштина његових социјалних захтјева: „Да не буде никаквог спахије нити било кога другог да би српски народ поново у ропство потпао“ — говори се у другој тачки. Српски устаници су хтјели да имају свој устав „по вољи народа“ (тачка I). Оба ова захтјева српског народа касније су реализована искључиво захваљујући првом (1804—1813) и другом (1815) устанку у Србији. Ликвидација феудалних односа била је фиксирана у хагишерифу 1830. године, првом српском уставу који је прихваћен на Сретенској народној скупштини 1835. године.

Што се, пак, тиче Ичкова мира или (тачније) споразума између турске владе и опуномоћеника српских устаника Петра Ичка у Цариграду 3. августа 1806. године, у овом Зборнику се први пут пуб-

ликују документи (бр. 155, 156, 158, 159. и др.) који знатно удопуњују знања о овом питању које до сада у литератури није довољно обрађено. Из наведених докумената је јасно да је слање Петра Ичка у Цариград од стране Срба било изнуђено потребом да се добије у времену у критичној ситуацији у којој се тада налазила Србија, окружена са свих страна турским регуларним војскама. Због тога је српска молба, како се говори у документу бр. 155 (стр. 257), носила „умјерени“ карактер. Због тога нема ништа чуднога о томе што су се српски устаници последије ослобођења Београда и почетка турско-руског рата одмах одрекли Ичкова мира. „Србија, изјавио је један од вођа устанка, сматра себе потпуно независном државом. Она неће плаћати никакав харач Турској.“¹² Разумљива је и позиција коју је заузела турска влада; наиме, 1805. године категорики је одбила да потпише споразум у том облику са Србима, не обазирећи се на свесрдну помоћ руског амбасадора у Цариграду А. Ј. Италинскога, а сада је са лакоћом и врло необично то урадила. Све се објашњава тиме што је, под притиском Француске да поведе рат са Русијом, Турска хтјела да мирним средствима заврши свој обрачун са Србима, али без гаранције великих сила. Оваквом начину рјешавања односа прибјежавала је Турска више пута у вријеме првог српског устанка, са циљем да Србе одвоји од Русије.

Врло су интересантни и драгоцјени и документи овог Зборника који карактеришу политички и економски положај устаничке Србије, стање њених оружаних снага, однос међу руководиоцима устанка и многе друге стране живота и рада устаничког народа. Систематско публиковање руских докумената дозвољава да се поново провјере оцјене које су дате у литератури о личности и раду представника руског министарства иностраних послова у Србији, Грка по националности, К. К. Родфиникина, и да се боље објасне и друга питања.

¹⁰ Исто, 387.

¹¹ С. А. Никитин, О так называемой „конвенции Паулуччи — Карагеоргиевской“. У књизи Балканика, Београд 1977.

¹² *Первое сербское восстание . . .*, 7.

Читав осврт на разноврсност и богатство Зборника у овом кратком приказу није могуће дати. Ипак, са свом сигурношћу могуће је тврдити да прва књига овог двотомног зборника руских информатских и војних докумената о првом српском устанку оправдава наде специјалиста. Уочљив је и факат да научницима — појединцима у дореволюционарном периоду, у условима буржоаске државе у СССР-у и СФРЈ, није успјело да постигну заједништво и колективни рад двију братских земаља; то је било могуће тек у условима социјализма.

На 176. годину почетка другог српског устанка овом историјском чину тешко је наћи бољи споменик од Зборника који приказујемо. У свјетлу ове публикације у свој својој величанствености представља се подвиг српског народа — Шумадије, која је прва на Балкану и почела буржоаско-националну револуцију. То је био посебни облик буржоаске револуције. Она се одиграла у специфичним условима балканског региона — аграрно-сељачког по садржају и национално-ослободилачког по облику. У социјално-економском погледу први српски устанак је примјер „сељачке аграрне револуције, као једне од облика буржоаских револуција уопште“, о чему је говорио В. И. Лењин у свом раду „Аграрни програм у првој руској револуцији 1905—1907. године“.¹³ Могуће је издвојити три главне особености буржоаско-националних револуција на Балкану, а међу њима нарочито српске револуције: одсуство низа неопходних услова за буржоаско-демократску револуцију; оквири буржоаско-националних револуција у упоређењу са буржоаско-демократским револуцијама су (отуда) временски много шири; неизмјерно више него у било којој другој револуцији формалног карактера утицај и значење спољњег фактора.¹⁴

¹³ В. И. Ленин, Соч., изд. IV, т. 13, 234.

¹⁴ Детално о томе види: В. Г. Карасев *Буржоаско-националне револуције на Балкану и руско-турска војна 1877—1878 гг.* В. кн: Россия и восточный кризис 70-х годов XIX века, МГУ, Москва 1981, 23—43.

Дајући овако високу оцјену овом Зборнику, не треба прећутати и неке његове недостатке. Прије свега то се односи на коментаре. Они су одвећ различитог карактера, често садрже врло мало онога што читалац од њих очекује и што се налази у специјалистичкој литератури, а позивање на коментаре и документа изложено је касније (погледај, на примјер, примједбу 1, 3, 4, уз документ бр. 42, примједбу уз документе бр. 51, 55. и др.). Тешко се сагласити и са објашњењем разлога састављања двију варијанти молбе Срба упућене султану Селиму III (види коментар I уз документ бр. 60 стр. 115—116). У документу бр. 60 помиње се неки Габриел (стр. 115), а њега нема у именичном регистру. У распореду докумената бр. 201 и 203 нарушена је хронологија. Налазе се и штампарске грешке. Тако на страни 12, умјесто Н. Маџаровића — штампано је А. Маџаровић. Упоредо с тим немогуће је обићи добру полиграфску припрему и умјетничку обраду књиге, у којој се налазе портрети руководиоца устанка, литографије и карте.

Већ је истакнуто да је основна маса докумената о првом српском устанку сачувана у архивима Русије, Аустрије и Француске. Овај двотомни Зборник руских материјала представља изузетно важан научни допринос. Не гледајући на то што је ова руска публикација посљедња по времену изласка, садржај њеног првог тома показује да она има првостепен значај за изучавање историје првог српског устанка.

Развој историографије о српском устанку 1804—1813. године указује на неопходност академијског и систематског издавања свих докумената до којих је могуће доћи и који могу допринијети изучавању овог значајног догађаја, а то ће дозволити да се научно ријеше и остала неријешена и спорна питања прве буржоаско-националне револуције на Балканском полуострву.